

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ У ТВОРЧОСТІ ПРОФЕСОРА КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ ВАСИЛЯ ФЕДОРОВИЧА ПЕВНИЦЬКОГО (1832-1911)

Розглядається внесок професора Київської духовної академії В. Ф. Певницького у вивчення різних проблем історії середньовічної церкви. З'ясовано, що темами, які викликали у В. Ф. Певницького найбільший інтерес, були гомілетика Папи Григорія Двоєслова та історія Реформації.

Ключові слова: В. Ф. Певницький, середні віки, історія церкви, гомілетика, Київська духовна академія.

Рассматривается вклад профессора Киевской духовной академии В. Ф. Певницкого в изучение различных проблем истории средневековой церкви. Установлено, что темами, вызывавшими у В. Ф. Певницкого наибольший интерес, были гомилетика Папы Григория Двоеслова и история Реформации.

Ключевые слова: В. Ф. Певницкий, средние века, история церкви, гомилетика, Киевская духовная академия.

The article treats the contribution of the professor of Kyiv Theological Academy V. F. Pevnitskiy to the study of various problems of medieval church history. It was found that the topics of most interest to V. F. Pevnitskiy were homiletics of Pope Gregory the Biverbose and history of Reformation.

Key words: V. F. Pevnitskiy, Middle Ages, Church history, Homiletics, Kyiv Theological Academy.

У вітчизняній медієвістиці XIX — початку XX ст. традиційно важливе місце належало церковно-історичному напрямку. Представником цього напрямку з повною підставою можна вважати і провідного вітчизняного дослідника історії середньовічного проповідництва, професора Київської духовної академії Василя Федоровича Певницького (1832-1911). При всій специфічності його творчості й суто догматичних аспектах окремих положень його праць, їхній зміст і висновки істотно розширюють наші уявлення про погляди медієвістів XIX — початку XX ст. на історію церкви в середньовічній Європі.

Основні віхи життєвого шляху В. Ф. Певницького відбиті переважно в ювілейній і меморіальній літературі дореволюційного періоду. У виданні «П'ятдесятилітній ювілей Київської духовної академії. 28 вересня 1869 року» стисло показані основні віхи раннього етапу його педагогічної діяльності [24, с. 393-394]. Більш широкі рамки цієї діяльності, до 1905 р. включно, відбиті в публікації «П'ятдесятилітній ювілей заслуженого ординарного професора В. Ф. Певницького» [25]. У меморіальній літературі, зокрема в статті Н. Гроссу [3, с. 215] і некролозі, складеному Ф. Титовим [28], крім основних біографічних відомостей, міститься спроба надати стисло, анотаційну оцінку деяким найбільшим працям ученого. На жаль, і в останні 20 років, незважаючи на

посилення інтересу дослідників до церковно-історичних питань, ім'я В. Ф. Певницького як медієвіста залишається маловідомим. Ми у своїй кандидатській дисертації, статті, а також у монографії розглядали його творчість у контексті досліджень медієвістами України окремих питань чи історії окремих держав [5, с. 185-187; 6, с. 213-214; 7, с. 248-249, 304-305, 459]. Таким чином, цілком очевидна відсутність комплексного дослідницького вирішення цієї проблеми. У зв'язку з цим мета статті — розглянути всі праці В. Ф. Певницького, присвячені історії середньовічної епохи, і показати його місце у вітчизняній медієвістиці другої половини XIX ст.

Василь Федорович Певницький народився в 1832 р. у селі Васильєвський Погост Владимирської губернії. Його батько був священником, що багато в чому визначило подальшу долю Певницького-молодшого. Він закінчив Муромське духовне училище (1846), Владимирську духовну семінарію (1851), а з 1851 по 1855 рр. навчався в Київській духовній академії [32, л. 25 (зв.)—26]. Усі наступні роки життя до самої смерті в 1911 р. учений мешкав у Києві. По закінченні академії В. Ф. Певницького залишили в ній бакалавром по кафедрі загальної словесності, а з 1860 р. обіймав посаду екстраординарного професора [24, с. 394]. У 1862 р. перейшов до кафедри церковної словесності (гомилетики), у тому ж році став обіймати посаду ординарного, а в 1881 р. — заслуженого професора [27, с. 53; 32, л. 26 (зв.)—27]. В. Ф. Певницький залишався в штаті Київської духовної академії до самої своєї відставки в 1905 р. [7, с. 578].

Основний курс, який викладав В. Ф. Певницький — гомилетика [8, с. 47; 26, с. VI]. Цей курс у Київській духовній академії містив «історію проповідництва в стародавній християнській церкві на сході і заході й у період греко-візантійський», епохи «середніх віків на заході», «а також у російській церкві до XV ст.» [9, с. 29; 24, с. 87]. Таким чином, професійне вивчення гомилетики передбачало звернення до церковно-історичної і церковно-догматичної проблематики епохи середньовіччя, вивчення життя, діяльності і світогляду середньовічних церковних діячів. Усього в межах викладеного курсу В. Ф. Певницький підготував 13 публікацій, цілком чи частково присвячених середньовічній епосі. Головною серед них стала докторська дисертація «Св. Григорій Двоєслов, його проповіді і гомилетичні правила» (1872).

Творчість В. Ф. Певницького як історика середньовічної церкви досить складно розділити на окремі етапи. У рамках усієї його науково-педагогічної діяльності спеціальні дослідницькі звертання до середньовічної епохи спостерігаються в 60-і — на початку 70-х і в першій половині — середині 90-х рр. XIX ст. При цьому перша хвиля публікацій, присвячених середньовічній тематиці, переважно пов'язана з вивченням В. Ф. Певницьким історії ранньосередньовічної гомилетики і критикою історико-догматичних аспектів лютеранства. Друга хвиля публікацій, з одного боку, продовжує лютеранську канву його попере-

дніх церковно-історичних досліджень, з іншого — являє спробу надати цілісний виклад історії середньовічної гомілетики, включаючи пізне середньовіччя (Ранній новий час).

В. Ф. Певницький як історик середньовічної церкви був далекий від гіперкритицизму стосовно західної церкви й водночас відкидав ілюзорні уявлення про справжню гармонію в східній церкві. Уже в одній з найбільш ранніх своїх публікацій «Західний погляд на болгарське питання» він визнавав факт давньої болгарсько-візантійської ворожнечі [12, с. 272], пов'язаної зокрема з церковними питаннями. З іншого боку, у деяких працях він звертався до аналізу церковної освіти, філософської і релігійної думки V-VI ст., тобто періоду, що передував церковному розколу. Ці нариси об'єднані загальною назвою «З читань з історії християнської літератури» (1864). Хронологічно вони охоплювали перші два століття середньовічної епохи, що, за словами автора, через варварські вторгнення були сторіччями «ослаблення розумового і літературного генія» [13, с. 292]. Кращими школами цього періоду дослідник вважав старі школи Афін і Олександрії, але відзначав при цьому, що вони належали вченим-язичникам, мислителям, близьким до магів, таємнознавства, а їх найзнаменитіші викладачі були прихильниками неоплатонічної філософії. В. Ф. Певницький розкрив діалектичну суть неоплатонізму, його відмінності від платонізму і показав його найяскравіших представників (Ямвлій, Прокл Діадок, Фемістій, Амоній тощо), не звівши їхнього заняття тільки до містичного таємнознавства, як було прийнято робити у вчених гіббонівського напрямку [33, р. 29-40]. Варто визнати досить обґрунтованими і ті пояснення, що надавав автор репресивній політиці Юстиніана I стосовно представників неоплатонізму, які були, на його думку, опорою язичництва і ворогами християнства. Вважаючи відмову від платонізму і боротьбу проти нього природними в тих історичних умовах, В. Ф. Певницький показав зв'язок, існуючий між філософією неоплатонізму і походженням ересей у християнстві, що частково пояснює настільки бурхливий прояв останніх у ранньовізантійській імперії [14, с. 369-370]. Центром найнапруженішої розумової боротьби він вважав розідрану етнічними і конфесійними конфліктами Олександрію. При цьому київський учений слушно відзначав: «...на Заході слабкі філософські прагнення були відображенням грецьких поглядів» [14, с. 390].

Інша група нарисів В. Ф. Певницького складала незабаром його головну працю — докторську дисертацію «Св. Григорій Двоєслов, його проповіді і гомілетичні правила» (1871). Ця праця православного вченого про творчість Римського папи надає нам уявлення про найтолерантніші і найпрогресивніші погляди вітчизняних дослідників на середньовічну західну Церкву, життя і діяльність найвідоміших її гомілетів. У ній В. Ф. Певницький прямо заявляв, що не ставить своїм завданням «визначення історичного значення» діяльності папи Григорія [17, с. 1].

Київський учений визнавав існування різних шляхів, якими розвивалося проповідництво у східній і західній частинах християнського світу. «На сході, у Греції, ми знаходимо багато ораторських талантів, — відзначав автор. — Тим часом при надлишку продуктивності, і продуктивності зразкової, теоретично там зовсім не обговорюють церковного красномовства». Тому, порівнюючи проповідницькі твори грецьких батьків церкви з бесідами папи Григорія Двоєслова, В. Ф. Певницький вважав останні простішими і зручнішими для їхнього церковного застосування через свою стислість [16, №9, с. 104; 17, с. 200]. Подібні оцінки професора вищого православного духовного закладу цілком характеризують прийоми об'єктивної критики вченого і знімають настільки популярні в радянській історіографії обвинувачення викладачів духовних академій у мракобіссі. В. Ф. Певницький не тільки визнавав, що східна Церква з перших днів появи «Пастирського наставляння» папи Григорія Двоєслова постаралася застосувати його, а патріарх Анастасій Олександрійський, за бажанням імператора Маврикія, переклав його для православного духівництва на грецьку мову, але і відкрито продемонстрував особисте ставлення до праці римського понтифіка. «Нам приємно заявити про свою повагу до сили практичної мудрості, вираженої у творі про пастирське служіння», — підкреслив православний професор [15, №1, с. 72-73].

Ці заяви привертають увагу ще й тому, що не всі у вітчизняній гомілетичі поділяли подібну думку. Так, у своїй відомій тритомній праці «Історичне навчання про батьків церкви» архієпископ Чернігівський і Ніжинський Філарет не тільки не згадав про дослідження В. Ф. Певницького. Філарет вважав, що, судячи з творів, Григорій Двоєслов не відрізнявся високою освіченістю і не він впливав на східну Церкву, а вона на нього, оскільки сам Римський архієпископ «намагався виправити частково зіпсовану, частково недостатню римську службу, і саме за зразком грецького богослужіння» [31, т. 3, с. 140, 144]. В. Ф. Певницький дотримував іншої точки зору. І хоча Філарет у цілому дуже позитивно оцінював гомілетичну діяльність Григорія, відгук про римського папу В. Ф. Певницького варто вважати набагато вищим: «В історії християнської гомілетики, як теорії чи науки, ім'я св. Григорія Двоєслова слідує негайно за ім'ям Блаженного Августина...» [17, с. 299].

Як один з найвидатніших у Росії фахівців у галузі гомілетики [28, с. 155], В. Ф. Певницький був, по суті, єдиним представником вітчизняної історичної науки, який приділяв таку пильну увагу історії проповідництва в середні віки. Науковій спадщині вченого в цій галузі надавав значення також й той факт, що зарубіжна, особливо католицька література з гомілетики, була вкрай бідною [1, с. 162]. Під певним впливом міжконфесійного протистояння між православ'ям, з одного боку, католицизмом і протестантизмом, з іншого, були написані нариси В. Ф. Певницького, присвячені історії середньовічного проповідництва.

Ці нариси охоплювали історію середньовічного, зокрема пізньосередньовічного проповідництва від Блаженного Августина до Гіперія.

Причину виникнення гомілетики як науки про правила проповідництва В. Ф. Певницький убачав у тому, що Захід, де перші посібники для читання проповідей були створені раніше, все ж дав християнському світові менше ораторських талантів, аніж Схід. Першим автором гомілетики В. Ф. Певницький вважав Блаженного Августина, а першим твором, у якому досить повно викладалися правила проповідництва — його працю «Християнська наука» [18, с. 8]. Київський учений піддав серйозній критиці рекомендації Августина користуватися чужими проповідями тим, хто не вміє їх складати [18, с. 45]. Значення ж «Християнської науки» Блаженного Августина, на думку вченого, полягало в тому, що поряд з іншим твором — «Пастирським правом» Григорія Двоєслова — ця праця стала зведенням правил і підручником для середньовічних проповідників [18, с. 50].

В. Ф. Певницький скептично оцінював стан гомілетики в середні віки. На його думку, середньовічні посібники для проповідників, найвідомішими авторами яких були Гюїберт, Алан із Острова, Гумберт [19, №6, с. 185–186; №8, с. 527; №10, с. 129], не мали наукової мети і були лише спробою полегшити складання проповідей. На їхньому фоні В. Ф. Певницький особливо виділяв Еразма Роттердамського, якому відводив перше місце серед середньовічних гомілетиків долютерівського періоду [20, №3, с. 317]. Його значення в історії середньовічного проповідництва автор убачав у вдосконаленні старої гомілетичної науки (присвячення творів іншій особі, прохання про поблажливість у читача, усвідомлення недосконалості своєї праці тощо). Серед творів Еразма, в яких нещадно критикувалися недоліки середньовічної проповіді, В. Ф. Певницький називає і його знамениту «Похвалу Дурості» [20, №3, с. 335].

Найрадикальнішу реформу проповідницького мистецтва В. Ф. Певницький слушно пов'язував з ім'ям Лютера, у новому віровченні якого проповіді приділялося більше місця, ніж у католицизмі. Головною заслугою Лютера в історії гомілетики В. Ф. Певницький вважав введення німецьким реформатором до проповідницької практики давньохристиянської форми проповіді — омілії чи постілли [22, №1, с. 6–7]. На основі аналізу деяких праць Лютера, перш за все його «Застольних бесід», В. Ф. Певницький виклав суть гомілетичної теорії німецького реформатора. «Головне прагнення Лютера в цьому, — вказував київський учений, — вилучити з проповідницької практики будь-яку штучність і вчені замашки, а можливу простоту думки й викладу зробити обов'язковим законом для проповідників» [22, №1, с. 6–7].

Погляди В. Ф. Певницького на причини німецької Реформації, місце в ній Лютера і догматичну сутність лютеранства залишалися незмінними протягом усієї його творчості. Догматичну сторону навчання

Мартіна Лютера В. Ф. Певницький розглядав у цілому досить критично як у ранніх, так і в пізніх публікаціях. Сама Реформація, на думку В. Ф. Певницького, «надломилася головною опорою і чистотою віри, і цілості, твердості церкви» [10, с. 78]. З цієї точки зору він заперечував думку самих лютеран, що привласнювали собі «ім'я чистої євангельської віри» [11, с. 111, 143]. Водночас В. Ф. Певницький беззастережно визнавав закономірність Реформації, зумовлену «необхідністю виправлення розстроєного стану сучасної римської церкви» [11, с. 111]. Цю тезу тією чи іншою мірою поділяли у вітчизняній медієвістиці всі історики церкви. Наприклад, відомий сучасник В. Ф. Певницького, провідний історик церкви Харківського університету, професор А. С. Лебедев, пов'язував успіх Реформації з необхідністю виправлення «крайніх меж» «ушкодження західної церкви», що була усвідомлена багатьма ще в попередній період [4, с. 135-136].

Незважаючи на визнання закономірності німецької Реформації, В. Ф. Певницький критично оцінював її наслідки [22, №1, с. 7]. Учений прагнув довести, що «замість виправлення римської церкви ми побачимо в ній перекинуття християнства, набагато більше, ніж... у виправленому нею віросповіданні» [11, с. 111]. Відзначимо, що багато в чому подібне, по суті, негативне ставлення до німецької Реформації, що «розбила» «єдність середньовічної церкви» і Європи, висловив ще відомий медієвіст, професор Московського університету Т. М. Грановський [2, с. 9]. Згодом цієї ж точки зору дотримуватиме А. Тойнбі [29, с. 203].

В. Ф. Певницький вважав головною помилкою Лютера те, що він уявляв собі чисте, первісне християнство не таким, яким воно було» [11, с. 112]. У результаті цього його Реформація «спричинила в церкві демократію і безладдя» [11, с. 114]. З точки зору православної Церкви, аргументація київського вченого уявляється бездоганною: Лютер порушив безперервність спадкоємства таємничого висвячення, що йде від самого Христа, отже, діяв «у супереччя священному писанню, коли побудував церкву без божественної ієрархії» [11, с. 116]. І все-таки В. Ф. Певницький, на наш погляд, перебільшував можливість довільного тлумачення Священного писання лютеранськими пасторами, вважаючи, що через Лютера в цьому разі «християнство залишене на сваволі світу» [11, с. 131]. Відзначимо у зв'язку з цим висловлювання відомого сучасного німецького дослідника лютеранства Г. Фауселя. Він вважає, що відповідно до опублікованого М. Лютером у 1526 р. тексту «Німецька меса і порядок богослужінь» визнавалася «повна воля форми» церковної служби. Сам Лютер, за словами Г. Фауселя, при введенні німецького богослужіння «поряд з цією волею відзначав і волю сваволі...» Проте надалі, після видання Лютером у 1529 р. Великого і Малого Катехізису, ситуація стала змінюватися і, за Г. Фауселем, Лютер з «незбагненою завзятістю чіплявся за буквальне значення Писання, за його букву» [30, с. 136, 138, 215].

Систему своїх доказів про перекичування християнства Лютером В. Ф. Певницький прагнув ґрунтувати на розгляді переважно двох аспектів його вчення — ставлення Лютера до церковної ієрархії і Священного переказу. Подібний вибір багато в чому суперечив висновку самого В. Ф. Певницького про те, що Лютер своєю Реформацією «торкнувся всіх сторін церковного життя» [11, с. 111-112]. Для викладача духовного навчального закладу важливо було довести небезпеку лютерівської пропаганди саме по тих напрямках, у яких розходження між православ'ям і католицизмом були найменш істотними. Однак доводячи, що «лютерівське вчення про виправдання суперечило священному Писанню», учений визнавав: «воно ґрунтується, очевидно, на досить зрозумілих місцях слова Божого» [11, с. 137]. Подібні протиріччя ослаблювали критику В. Ф. Певницьким основних положень учення німецького реформатора.

Уся науково-педагогічна діяльність В. Ф. Певницького була пов'язана з Київською духовною академією. У 1905 р. у віці 73 років він вийшов у відставку. Драматичні революційні події початку ХХ ст. не залишали його байдужим. Поширення матеріалістичного світогляду в науці та зростання атеїстичних настроїв у суспільстві викликали з нього різкий протест. У зростанні революційних настроїв він звинувачував, насамперед, інтелігенцію [23, с. 237, 253] і, наскільки йому вистачало сил, брав участь у діяльності Київського релігійно-просвітницького товариства.

Переживши Першу російську революцію 1905-1907 рр., В. Ф. Певницький не дожив до Другої. Він помер незадовго до свого вісімдесятиліття, у 1911 р., у розквіт «срібного століття» Російської імперії. Він не побачив нових, страшніших приступів атеїстичного божевілля радянської епохи, що на тривалий час зробила незатребуваними праці вітчизняних істориків церкви. Але рано чи пізно настає час повертати науці її забуті імена.

Наукова спадщина професора Київської духовної академії В. Ф. Певницького становить для медієвістики дуже важливий інтерес. Його творчість, присвячена переважно історії середньовічної гомілетики, безперечно, розширює наші уявлення про дійсний стан проповідництва в V — першій половині XVII ст. Головний внесок у церковно-історичну науку учений зробив фундаментальним дослідженням творчості Григорія Двоєслова. Разом з тим значення праць В. Ф. Певницького не вичерпується колом суто догматичних проблем. Його публікації, зокрема з історії християнської літератури V-VI ст. та німецької Реформації XVI ст., важливі як у джерелознавчому, так і в історичному сенсах. Незважаючи на те, що міжконфесійні суперечності певним чином відбивалися на змістові його нарисів з історії проповідництва в середні віки, в цілому це було найзначніше дослідження з цієї тематики в дореволюційній вітчизняній науці. Заслугує на увагу і той факт, що після 1917 р. протягом багатьох десятиліть у нашій церковно-історичній літературі фундаментальні дослідження в цьому напрямі не проводилися.

Список літератури

1. Барсов Н. Гомилетика / Н. Барсов // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — СПб., 1893. — Т. 9. — С. 161–164.
2. Грановский Т. Н. Лекции по истории средних веков / Т. Н. Грановский. — М. : Наука, 1987. — 480 с.
3. Гроссу Н. Профессор В. Ф. Певницкий как гомилет / Н. Гроссу // Труды Киевской духовной академии. — 1911. — №9. — С. 207–230.
4. Лебедев А. С. Благодеяние Иисуса Христа Распятого христианам. Сочинение XVI века. Материал для истории Реформации / А. С. Лебедев // Христианское чтение. — 1871. — Ч. 1. — С. 135–149.
5. Лиман С. І. Медієвістика в Україні в кінці на початку ХХ ст (1880-1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / С. І. Лиман. — Х. : ХДУ, 1993. — 346 с.
6. Лиман С. И. История Православной Церкви Византии в трудах учёных Киевской Духовной Академии в 60 — первой пол. 70-х гг. XIX в. / С. И. Лиман // Иосафовские чтения : материалы III междунар. научно-практ. конф. 22 — 23 дек. 2005 г. — Белгород, 2006. — С. 212–220.
7. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 — первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. — Х. : ХГAK, 2009. — 688 с.
8. Отчёт о состоянии Киевской духовной академии в учебном 1874/75 году // Труды Киевской духовной академии. — 1875. — №11. — С. 23–88.
9. Отчёт о состоянии Киевской духовной академии в учебном 1875/76 году // Труды Киевской духовной академии. — 1876. — №11. — Приложения. — С. 1–72.
10. Певницкий В. Протестантский съезд в Бармене / В. Певницкий // Труды Киевской духовной академии. — 1861. — Т. 2. — С. 77–102.
11. Певницкий В. Догматические уклонения лютеран от чистоты первобытного христианства / В. Певницкий // Труды Киевской духовной академии. — 1861. — Т. 2. — С. 111–143.
12. Певницкий В. Западный взгляд на болгарский вопрос / В. Певницкий // Труды Киевской духовной академии. — 1861. — Т. 2. — С. 271–303.
13. Певницкий В. Из чтений по истории христианской литературы. Состояние просвещения и направления умственной деятельности в V и VI вв. (430–604) / В. Певницкий // Труды Киевской духовной академии. — 1864. — №3. — С. 291–326.
14. Певницкий В. Из чтений по истории христианской литературы. Философия у христиан в век падения Римской империи (V–VI вв.) / В. Певницкий // Труды Киевской духовной академии. — 1864. — №7. — С. 367–400.
15. Певницкий В. Гомилетика Св. Григория Двоеслова / В. Певницкий // Труды Киевской духовной академии. — 1865. — №1. — С. 35–74.
16. Певницкий В. Проповеднические труды Св. Григория Двоеслова / В. Певницкий // Труды Киевской духовной академии. — 1865. — №9. — С. 1–105.

17. Певницкий В. Ф. Св. Григорий Двоеслов, его проповеди и гомилетические правила / В. Ф. Певницкий. — К. : Тип. Киево-Печерской лавры, 1872. — 339 с.
18. Певницкий В. Из истории гомилетики / В. Певницкий // Труды Киевской духовной академии. — 1893. — №1. — С. 3–50.
19. Певницкий В.Ф. Средневековые гомилетики / В.Ф. Певницкий // Труды Киевской духовной академии. — 1893. — №6. — С. 187–204; №8. — С. 527–550; №9. — С. 129–182.
20. Певницкий В. Ф. Гомилетика Эразма Роттердамского / В. Ф. Певницкий // Труды Киевской духовной академии. — 1894. — №3. — С. 317–342; №7. — С. 426–448; №8. — С. 493–527.
21. Певницкий В. Ф. Из истории гомилетики / В. Ф. Певницкий // Труды Киевской духовной академии. — 1893. — №1. — С. 3–50.
22. Певницкий В. Ф. Гомилетика в новое время после реформации Лютера / В. Ф. Певницкий // Труды Киевской духовной академии. — 1896. — №1. — С. 3–29; №5. — С. 50–101; №8. — С. 453–489.
23. Певницкий В. Об отношении к церкви нашего образованного общества / В. Певницкий // Труды Киевской духовной академии. — 1902. — №1. — С. 235–268.
24. Пятидесятилетний юбилей Киевской духовной академии. 28 сентября 1869 года. — К. : В тип. Киево-Печерской Лавры, 1869. — 447 с.
25. Пятидесятилетний юбилей заслуженного ординарного профессора В. Ф. Певницкого // Труды Киевской духовной академии. — 1905. — №12. — С. 485–659.
26. Расписание лекций на 1877/78 учебный год для студентов I, II и III курсов Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. — 1877. — №10. — Приложения. — С. V.
27. Речь и отчёт о состоянии Киевской духовной академии за 1899–1900 уч. г. — К. : Тип. И. И. Горбунова, 1900. — 46, 99 с.
28. Титов Ф. Заслуженный ординарный профессор Киевской духовной академии Василий Фёдорович Певницкий (некролог) / Ф. Титов // Труды Киевской духовной академии. — 1911. — №9. — С. 145–179.
29. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом Истории / А. Дж. Тойнби. — М. : Айрис-пресс, 2003. — 592 с.
30. Фаусель Г. Мартин Лютер. Жизнь и дело / Г. Фаусель. — Х. : Майдан, 1996. — Т. 2. — 400 с.
31. Филарет, архиепископ Черниговский и Нежинский. Историческое учение об отцах церкви. — 2-е изд. / Филарет, архиепископ Черниговский и Нежинский. — СПб. : Тип. И. Л. Тузова, 1882. — Т. 3. — 336, III с.
32. Формулярный список о службе ординарного профессора Киевской Духовной академии, доктора Василия Певницкого за 1870 год // Центральный державний історичний архів України (м. Київ). — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 923. — Л. 25–30.
33. Bidez J. Jamblique et son école / J. Bidez // Revue des études grecques. — 1921. — Т. 22. — Р. 29–40.

Надійшла до редколегії 15.06.2010 р.